

DRUMUL MILITAR DE LA NOVIODVNVM LA CALLATIS ÎN LUMINA ITINERARIILOR ANTICE

ANDREI ARICESCU

Ne-am propus să aducem în discuție datele pe care ni le oferă izvoarele antice privind o parte din drumul strategic care înconjura teritoriul de azi al Dobrogei, urmărind cursul Dunării și litoralul Mării Negre, și anume, porțiunea cuprinsă între *Noviodunum* și *Callatis*, deoarece tocmai pe această rută știrile transmise de principalele itinerarii, *Tabula Peutingeriana*¹ și *Itinerarium Antonini*², sînt mai puțin concordante, atît în ce privește așezările menționate, cît și distanțele dintre cele care apar în ambele documente; pe de altă parte, pentru cunoașterea drumului care urmărea litoralul pontic, avem posibilitatea comparării și verificării cu ajutorul datelor existente în alte surse antice: scutul de la Dura-Europos³, el însuși indicînd un itinerar militar, și textele lui Strabo⁴ și Arrian⁵. Fără îndoială, încercarea noastră nu constituie o noutate în ce privește subiectul ales, de datele pe care avem intenția să le discutăm ocupîndu-se atît editorii itinerariilor, cît și cercetătorii istoriei romane a Dobrogei, dintre care se cuvine să amintim în primul rînd pe V. Pârvan⁶, J. Weiss⁷ și R. Vulpe⁸; un studiu mai amănunțit al drumului de-a lungul coastelor maritime îl datorăm lui

¹ Kurt Miller, *Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, col. 506—512; *F.H.D.R.*, 1, 1964, p. 738.

² Otto Cuntz, *Itineraria Romana, I. Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Leipzig, 1929, p. 32—33; *F.H.D.R.*, 1, 1964, p. 748.

³ Fr. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos* Paris, 1926, p. 323—334; I. Mititelu, *Itineraria Romana. Le bouclier de Dura-Europos*, in *B.S.N.R.*, 37, 1943, nr. 91, p. 78—91; *F.H.D.R.*, 1, 1964, p. 724—726.

⁴ *Geographica*, VII, 6, 1 (în *F.H.D.R.*, 1, 1964, p. 248).

⁵ Περικλῆος Ἐβξέτινου Πόντου, 20—24 (în *F.H.D.R.*, 1, 1964, p. 588—592).

⁶ *Salsovia*, București, 1906, p. 19—24; cf. și referirile din *Ulmetum*, 1, în *A.R.M.S.I.*, s. 2, t. 34, 1912, p. 576 și urm.

⁷ *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911, p. 43 și urm.

⁸ *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 164—165 și *Din istoria Dobrogei*, 2, 1963, p. 204—206.

I. Mititelu⁹; cu toate acestea, considerăm că reluarea discuțiilor și cercetarea amănunțită a datelor, ca și referirea la situațiile din teren, mai pot aduce clarificări și pot prilejui emiterea unor ipoteze care ar avea darul să înlăture, măcar în parte, nelămuririle încă existente și să explice inconsecvențele care apar în documentele respective.

Cît privește însemnătatea strategică a drumului la care ne referim, credem că nu mai încapă îndoială că el reprezenta principala cale de legătură și deplasare a unităților militare în partea răsăriteană a Dobrogei, păstrindu-și totodată și caracterul comercial, ca mijloc de comunicație între puternicele centre economice de pe litoral și din nordul Sciției Mici. Că este vorba de un drum militar, ne-o dovedește atît *Itinerarium Antonini*, unde sînt indicate etapele de marș și punctele de aprovizionare ale trupelor¹⁰, cît și *Tabula Peutingeriana*, care marchează principalele așezări fortificate ale limesului scitic și de pe coastele Pontului Euxin. Scutul arcașului din *cohors XX Palmyrenorum* nu face decît să întărească această afirmație. De altfel, pentru timpul în care au fost alcătuite cele trei documente (în mare, secolul al III-lea¹¹), avem și dovezi epigrafice ale prezenței efective a armatei în zona litoralului, fie că ne gîndim la intervenția comandantului flotei militare de la *Noviodunum* în administrarea teritoriului histrian¹², fie că ne referim la cîteva inscripții care atestă prezența unor unități militare la *Tomis*, ca *ala Gaetolorum*¹³ sau *cohors I Cilicum*¹⁴. Apare evident deci, că în vremea respectivă, orașele pontice și întregul litoral erau încadrate concret în sistemul defensiv al provinciei¹⁵.

Revenind la documentele care ne interesează, vom reproduce, în primul rînd, datele pe care le conțin pentru porțiunea de drum de care ne ocupăm :

— *Tabula Peutingeriana* : *Noviodunum* — *Salsovia* = XLI m. p. = 60,639 km ; *Salsovia* — *Ad Stoma* = XXIV m.p. = 35,496 km ; *Ad Stoma* — *Histria* = LX m.p. = 88,740 km ; *Histria* — *Tomis* = XL m.p. = 59,160 km ; *Tomis* — *Stratoni* = XII m.p. = 17,748 km ; *Stratoni* — *Callatis* = XXII m.p. = 32,538 km.

⁹ *Op. cit.* (nota 3 de mai sus).

¹⁰ D.v. Berchem, *L'annone militaire dans l'Empire Romain au IIIe siècle*, în *Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France*, 80, 1937, 10, p. 117 și urm.

¹¹ Pentru datarea prototipului ce a stat la baza formei în care ni s-a transmis *Tabula Peutingeriana*, cf. C. Daicoviciu, *Le problème de la continuité en Dacie*, în *Revue de la Transylvanie*, 6, 1940, p. 54 = *Dacica*, Cluj, 1969, p. 486 ; cf. și F.H.D.R., 1, 1964, p. 737. *Itinerarium Antonini* a fost alcătuit, fiind completat de-a lungul anilor, după un model din vremea lui Caracalla (cf. D. V. Berchem, *op. cit.*, p. 166—181). Scutul de la Dura-Europos datează din perioada 230—260 (cf. Fr. Cumont, *op. cit.* ; I. Mititelu, *op. cit.*, p. 91).

¹² I. I. Russu, în S.C.I.V., 6, 1955, 1—2, p. 80.

¹³ A. Rădulescu, în S.C.I.V., 14, 1963, 1, p. 90, nr. 10.

¹⁴ D. Tudor, în M.C.A., 2, 1956, p. 582—583, nr. 51—52.

¹⁵ Al. Suceveanu, în R.R.H., 13, 1974, 2, p. 217 și urm., crede că se poate vorbi, mai ales pentru perioada respectivă, de un limes pontic.

— *Itinerarium Antonini*: *Noviodunum* — *Aegyssus* XXIV m.p. = 35,496 km; *Aegyssus* — *Salsovia* = XVII m.p. = 25,143 km; *Salsovia* — *Salmorus* (adică *Halmyris*¹⁶) = IX m.p. = 13,311 km; *Salmorus* — *Vallis Domitiana* = XVII m.p. = 25,143 km; *Vallis Domitiana* — *Ad Salices* = XXVI m.p. = 38,454 km; *Ad Salices* — *Histria* = XXV m.p. = 36,975 km; *Histria* — *Tomis* = XXXVI m.p. = 53,244 km; *Tomis* — *Callatis* = XXX m.p. = 44,370 km.

— *Scutum Durae-Europi repertum*: *Callatis* — *Tomis*, prin *Amlaidina* și *Stratonus*, = 33,400 m.p. = 49,399 km; *Tomis* — *Halmyris* = 74 m.p. = 109,446 km; *Halmyris* — fluviul *Istros* = 44 m.p. = 65,076 km; fluviul *Danubius* — *Tyras* = 84,500 m.p. = 124,975 km¹⁷.

Comparând *Tabula Peutingeriana* cu *Itinerarium Antonini*, prima constatare pe care o putem face este că în cel de al doilea document, între *Noviodunum* și *Histria*, apar localități mai multe (*Aegyssus*, *Salmorus*, *Vallis Domitiana*, *Ad Salices*) și în consecință, distanțele sînt mai scurte (între IX și XXVI m.p.), adică în limitele posibile pentru a fi parcurse într-o zi de marș; doar ultimele două distanțe, între *Histria* și *Tomis* și între *Tomis* și *Callatis*, de XXXVI și, respectiv, XXX m.p., fiind prea mari, probabil că erau parcurse în cîte două etape fiecare, documentul neindicîndu-ne punctele de oprire intermediare, care nu vor fi fost centre fortificate demne să fie menționate sau nu vor fi constituit stații de aprovizionare a trupelor¹⁸. În *Tabula Peutingeriana* apar distanțe mult mai mari, de XL m.p. (*Histria* — *Tomis*), XLI m.p. (*Noviodunum* — *Salsovia*) și LX m.p. (*Ad Stoma* — *Histria*), care nu puteau constitui etape de marș. Față de *Itinerarium Antonini*, în *Tabula Peutingeriana* apar în plus două puncte: *Ad Stoma* și *Stratoni*. Această localitate din urmă împarte în două tocmai una dintre distanțele lungi din *Itinerarium Antonini*.

Cercetările de pînă acum nu au dus la identificarea certă în teren a următoarelor localități înregistrate de cele două documente¹⁹: *Salmorus* = *Halmyris*²⁰, *Vallis Domitiana*, *Ad Salices* (din *Itinerarium Antonini*) și *Ad Stoma*, *Stratoni* (din *Tabula Peutingeriana*). Credem că se mai pot face unele precizări în legătură cu o parte dintre acestea.

Ad Stoma ne conduce spre una din gurile Dunării și cum itinerariul trece prin *Salsovia*, care se afla pe brațul Sf. Gheorghe²¹, evi-

¹⁶ V. Pârvan, *Salsovia*, București, 1906, p. 22; R. Vulpe, *H.A.D.*, p. 301, 335; *T.I.R.*, L — 35, p. 63, s.v.

¹⁷ Distanțele de pe scut fiind marcate cu litere grecești, le-am redat cu cifre arabe, mai ales datorită diviziunilor. Cît privește denumirile, le-am folosit pe cele considerate corecte (cf. *T.I.R.*, L — 35, *passim*), fără a ține seama de formele pe care le au toponimele în cele trei documente.

¹⁸ Nu este exclus ca și distanțele de XXIV m.p. (*Noviodunum* — *Aegyssus*), XXV m.p. (*Ad Salices* — *Histria*) și XXVI m.p. (*Vallis Domitiana* — *Ad Salices*) să fi fost parcurse în cîte două etape.

¹⁹ Propuneri de localizare au fost făcute de V. Pârvan, J. Weiss, R. Vulpe în lucrările citate la notele 6—8, fără însă a se depăși stadiul de ipoteză.

²⁰ I. Mititelu, *op. cit.*, p. 86—87 și harta 1, înțelege că este vorba de două localități diferite.

²¹ V. Pârvan, *Salsovia*, București, 1906, *passim* (în special p. 24—25).

dent că denumirea se referă la gura acestui braț, cum de altfel ne-o sugerează și geograful anonim din Ravenna²², care, reluând cu câteva veacuri mai târziu date din *Tabula Peutingeriana*²³, denumește punctul respectiv *Stoma Peuci*. Încercarea de a identifica *Ad Stoma* cu ruinele de la Dunavățul de Sus²⁴, aflate la limita teritoriului solid de la sud de brațul Sf. Gheorghe, se lovește de nepotrivirea cu distanța pe care ne-o dă *Tabula Peutingeriana* între *Salsovia* și *Ad Stoma* (XXIV m.p. = = 35,496 km); dar între Mahmudia și Dunavățul de Sus sînt pe uscat cel mult 18 km. Am putea crede că ne aflăm în fața unei erori a documentului, ceea ce ni se pare că nu este plausibil, avînd în vedere exactitatea distanțelor indicate între localitățile de pe ruta de care ne ocupăm. Mai degrabă, credem că punctul numit *Ad Stoma*, așa cum ne-o indică și cuvîntul însuși, trebuie căutat la locul de contact al brațului Peuce cu marea, loc ce trebuie să se afle astăzi în deltă, poate pe la grindul Caraorman²⁵. În felul acesta, ajungem la încheierea că drumul indicat de *Tabula Peutingeriana* nu se parcurgea pe uscat, ci pe apă, pentru că accesul în deltă era altfel foarte dificil iar, pe de altă parte, ne punem de acord și cu distanța notată în document între *Salsovia* și *Ad Stoma*, distanță sporită considerabil de meandrele brațului Sf. Gheorghe în comparație cu orice drum de uscat ce s-ar fi îndreptat de la Mahmudia spre mare, la nord de lacul Razelm. Această părere credem că este susținută și de alte dovezi, de care ne vom ocupa mai jos, oferite de compararea celor două itinerarii. *Ad Stoma* era probabil un punct de aprovizionare și de transbordare de pe vasele fluviale pe cele maritime și invers, cum pare să reiasă, fără vreo precizare toponimică, dintr-un pasaj al lui Zosimos²⁶. Faptul că itinerariul marcat de *Tabula Peutingeriana* era parcurs pe calea apelor, este sugerat și de împrejurarea că din document este omisă o așezare atît de importantă și de

²² J. Schentz, *Itineraria Romana. Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Leipzig, 1940, p. 47; F.H.D.R., 2, 1970, p. 580.

²³ F.H.D.R., 2, 1970, p. 579.

²⁴ R. Vulpe, H.A.D., p. 301 și D.I.D., 2, 1968, p. 205; cf. și T.I.R., L — 35, p. 21. J. Weiss, *op cit*, p 57, credea că localitatea *Ad Stoma* trebuie căutată la Șulina.

²⁵ Cum reiese din cele mai autorizate cercetări asupra genezei și evoluției deltei, aceasta nu și-a schimbat înfățișarea prea mult de la începutul erei noastre pînă astăzi (cf. D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967, p. 367, unde este dată și bibliografia de specialitate). În orice caz, *Ad Stoma* trebuie să se fi aflat pe un teren solid, în dreapta sau în stînga brațului Sf. Gheorghe.

²⁶ *Historia nova*, IV, 10 (în F.H.D.R., 2, 1970, p. 308). Dacă urmărim cursul apei pe brațul Sf. Gheorghe, ajungem cu distanța indicată de *Tabula Peutingeriana* între *Salsovia* și *Ad Stoma*, la un punct aflat la cca 6 km (4 mii de pași) în aval de Dunavățul de Sus; această cifră, destul de mică, ne face să nu considerăm cu totul nejustificată ipoteza identificării acolo a stațiunii *Ad Stoma*, cu condiția ca itinerariul să fi fost parcurs pe calea apelor. Prin urmare, o eventuală dovadă viitoare că *Ad Stoma* se afla în adevăr la Dunavățul de Sus, nu ar face altceva decît să confirme părerea noastră că drumul descris în *Tabula* nu putea fi parcurs pe uscat.

bine cunoscută cum era *Aegyssus*; aceasta înseamnă, credem, că cel puțin de la *Noviodunum*, dacă nu chiar de mai înainte²⁷, drumul de uscat era părăsit, corăbiile nefăcînd escală pînă la *Salsovia*, în timp ce oprirea la *Aegyssus* era obligatorie pentru cei ce parcurgeau aceeași rută în marș, așa cum reiese din *Itinerarium Antonini*²⁸.

Halmyris, care apare în *Itinerarium Antonini* cu forma latină a numelui (*Salmorus*), este o localitate atestată de mai multe izvoare antice, cum sînt scutul de la Dura-Europos²⁹, Hierocles³⁰, Procopius din Caesarea³¹, *Notitia Episcopatum*³² etc. Comparînd aceste știri, putem ajunge la o localizare aproximativă a așezării, într-un spațiu limitat. Însuși numele ne arată că localitatea se afla pe malul golfului *Halmyris* (azi lacul Razelm³³); de la Procopius aflăm că era cea mai îndepărtată cetate a Scitiei Mici, dincolo de *Aegyssus*, deci către gurile Dunării; deși nu era situată pe malul fluviului, din listele lui Hierocles și din *Notitia Episcopatum* rezultă că se afla într-o zonă apropiată de Dunăre³⁴; în sfîrșit, distanța de IX m.p. pe care o dă *Itinerarium Antonini* între *Salsovia* și *Salmorus*, ne îndreaptă, ținînd cont și de amănuntele reieșite din izvoarele abia citate, către ținutul aflat pe malul Razelmului, între Dunavățul de Jos și Sarinasuf, astfel că identificarea propusă cu ruinele de la „Cetatea Zaporojenilor“ pare plausibilă³⁵.

²⁷ Poate că din același motiv lipsește din Tabula și *Dinogetia*, lucru explicabil mai ales dacă această fortăreață se afla la vremea aceea pe stînga fluviului (cf. Gh. Ștefan, în *Dacia*, N. S., 2, 1958, p. 317 și urm). Cercetătorii care s-au ocupat de acest drum, au înțeles că toate izvoarele indică doar itinerarii pe uscat (cf. V. Pârvan, *Salsovia*, București, 1906, p. 25, care consideră că diferențele existente în documente se datorează instabilității drumului din pricina năvălirilor, fiecare restaurare a limesului aducînd schimbări în ordinea și numărul castelelor; J. Weiss, *op. cit.*, p. 56—57, socotea că de la lacul *Halmyris* către sud, izvoarele menționează două șosele diferite; I. Mititelu, *op. cit.*, credea că existau mai multe variante ale drumului terestru între *Callatis* și *Tomis*, de asemenea între *Tomis* și *Histria*, fără să observe însă că deosebiriile cele mai mari între itinerarii erau tocmai pe distanța *Histria — Salsovia*).

²⁸ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 24, a subliniat coincidența între distanțele date de cele două izvoare privind totalul lor de la *Noviodunum* la *Salsovia* (XLI m.p.). dar este de părere că *Aegyssus* a fost omis din Tabula datorită neglijenței copistului (*ibidem*, p. 22).

²⁹ Vezi nota 3.

³⁰ Συβένδριμος, 637, 15 (în *F.H.D.R.*, 2, 1970, p. 352).

³¹ *De aedificiis*, IV, 7, 20 (în *F.H.D.R.*, 2, 1970, p. 470).

³² Carl de Boor, *Nachträge zu den Notitia Episcopatum*, în *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 12, 1891, 3—4, p. 531—532, nr. 688.

³³ Numele antic al lacului Razelm este cunoscut atît din izvoare literare (Plinius, *Naturalis Historia*, IV, 12, 79), cit și epigrafic (Hotărnicia consularului Laberius Maximus — cf. D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 353—357, unde este dată cea mai completă lectură a documentului).

³⁴ Em. Popescu, *Contribuții la geografia istorică a spațiului balcano-dunărean în secolele V-VIII e.n.* (razumatul tezei de doctorat), 1970, p. 18.

³⁵ R. Vulpe, *D.I.D.*, 2, 1968, p. 205; J. Weiss, *op. cit.*, p. 56, localiza cetatea la Dunavăț; V. Pârvan, *Ulmetum*, 1, în *A.R.M.S.I.*, s. 2, t. 34, 1912, p. 597, nota 2, socotește că cetatea *Halmyris* trebuie să se afle în zona Dunavăț, Murighiol, Zaporojeni.

Localitățile asupra cărora ne-am oprit (*Ad Stoma* și *Salmorus* = *Halmyris*), sînt primele, plasate după *Salsovia*, care nu coincid în cele două documente; în timp ce *Tabula Peutingeriana* urmează drumul pe apă, pînă la gura brațului Peuce, *Itinerarium Antonini* ne indică un drum pe uscat, către malul nordic al lacului Razelm. Urmărind mai departe cele două itinerarii, observăm că diferențele dintre ele se mențin. În *Tabula Peutingeriana* este marcat un drum către *Histria* pe mare, de-a lungul litoralului, fără a pătrunde însă în golful *Halmyris*, însumînd *LX m.p.*, adică 88,740 km, în concordanță cu distanța, socotită evident tot de-a lungul țărmlui, dată de Strabo³⁶ și de Arrian³⁷: 500 de stadii, adică 88,800 km. *Itinerarium Antonini* descrie drumul pe uscat, ocolind pe la vest lacul Razelm, trecînd prin *Vallis Domitiana* și *Ad Salices*, însumînd între *Salmorus* și *Histria* un număr de 68 mii de pași, adică 100,572 km. Ambele distanțe, atît cea dată pe mare, cît și cea de pe uscat, sînt reale. În ce privește localizarea celor două așezări numite de *Itinerarium Antonini*, dintre care *Vallis Domitiana* nu mai este atestată de vreun alt izvor, iar *Ad Salices* mai apare doar la Ammianus Marcellinus (*oppidum Salices*³⁸) și, se pare, la Procopius din Caesarea (sub forma coruptă Τζάσκις³⁹), este foarte posibil, ținînd seama de distanțele date de document, ca ele să se fi aflat, așa cum s-a presupus, la Agighiol⁴⁰ și, respectiv, Caramanchioi⁴¹. În ansamblu, drumul *Salsovia* — *Histria* este mai scurt pe uscat (*LXXVII m.p.* = 113,883 km), cu tot ocolul lagunelor, decît cel pe apă (*LXXXIV m.p.* = 124,236 km), care avea dezavantajul că trebuia să urmărească numeroasele cotituri ale brațului Sf. Gheorghe.

Și între *Histria* și *Tomis* distanțele date de cele două documente diferă: *XL m.p.* (59,160 km) în *Tabula Peutingeriana* și *XXXVI m.p.* (53,244 km) în *Itinerarium Antonini*. Motivul este același: drumul pe apă era mai lung, pentru că ieșirea din golful Histriei se făcea ocolînd, probabil pe la nord, depunerile de aluviuni, care nu închiseseră încă definitiv accesul spre vechea colonie milesiană, în timp ce drumul pe uscat, deși este posibil să fi fost necesară ocolirea Siutghiolului, era mai direct. Distanța din *Itinerarium Antonini* este foarte apropiată de cea dată de Arrian⁴² (300 de stadii = 53,280 km), pe vremea căruia probabil că pătrunderea spre *Histria* mai era posibilă și pe la sud de

³⁶ VII, 6, 1.

³⁷ *Op. cit.*, 24, 2.

³⁸ XXXI, 7, 5 (în *F.H.D.R.*, 2, 1970, p. 144).

³⁹ *De aedificiis*, IV, 11, 20. Părerea că este vorba de o transcriere eronată pentru *Salices*, la I Barnea, *D.I.D.*, 2, 1968, p. 421. R. Vulpe, *H.A.D.*, p. 330, crede că toponimul, așa cum apare la Procopius, ar fi un cuvînt de origine tracă.

⁴⁰ R. Vulpe, *D.I.D.*, 2, 1968, p. 205; J. Weiss, *op. cit.*, p. 57, plasează *Vallis Domitiana* la Sarighiol, deci în aceeași zonă.

⁴¹ J. Weiss, *loc. cit.*; R. Vulpe, *loc. cit.*

⁴² Vezi nota 37.

Chituc⁴³. Cifra dată de Strabo⁴⁴ (250 de stadii = 44,400 km) este fără îndoială eronată, fiind mai mică și decît distanța în linie dreaptă între *Histria* și *Tomis*.

Între *Tomis* și *Callatis*, drumul indicat de *Itinerarium Antonini* apare de asemenea mai scurt (XXX m.p. = 44,370 km) față de cel dat de *Tabula Peutingeriana* (XXXIV m.p. = 50,286 km). Distanța din *Tabula* coincide cu cifra dată de Strabo⁴⁵ (280 de stadii = 49,628 km) și de scutul de la Dura-Europos (33,400 mii de pași = 49,399 km), care, datorită diviziunilor, pare cel mai precis dintre documente. Dacă distanța din *Itinerarium Antonini* este corect transmisă, înseamnă că încă din antichitate se putea circula pe istmul dintre mare și Techirghiol, pentru că ocolirea lacului pe la vest ar fi dus la o distanță mai mare decît cea indicată în text⁴⁶. Cît privește drumul de-a lungul coastelor,

⁴³ Este foarte dificil să fie puse de acord părerile arheologilor și geografilor privind închiderea accesului în golful Histria. Cîteva exemple: V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, în *A.R.M.S.I.*, s. 2, t. 37, 1915, p. 543, consideră că procesul de formare al Chitucului a avut loc în veacul al III-lea e.n. (cf. și *Histria IV*, în *A.R.M.S.I.*, s. 2, t. 38, 1916, p. 587); D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 36—38 și 196—197, aducînd ca argumente un pasaj din Polybiu (IV, 41), și documente epigrafice care denotă decadența Histriei către sfîrșitul epocii elenistice și transformarea centrului comercial într-unul agricol, este de părere că înnisiparea golfului pe malul căruia fusese construită colonia milesiană, datează încă din veacul al III-lea î.e.n.; Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 226—227 și nota 49, susține că, în ciuda înnisipării, accesul în portul Histriei mai era posibil și la mijlocul secolului al III-lea e.n.; M. Bleahu, în *Probleme de geografie*, 9, 1963, p. 45 și urm., emite teoria că procesul de formare al Chitucului a fost foarte rapid (100—200 de ani) și că a avut loc în secolul al III-le e.n., în veacul al IV-lea e.n. el fiind încheiat; P. Coteș, în *Histria*, 2, 1966, p. 337 și urm., susține că tot sistemul de lagune și limanuri litorale de pe țărmul dobrogean al Mării Negre (inclusiv formarea Chitucului) este de dată foarte recentă, ulterior veacului al VI-lea e.n. (p. 350); cf. și P. Gâstescu, *Lacurile din România*, București, 1971, p. 121 și urm., unde se face o sinteză a rezultatelor cercetărilor geografice și geologice privind formarea și caracteristicile lagunelor și limanurilor de pe țărmul dobrogean, fără însă a se lua o poziție fermă față de diferitele ipoteze de datare a formării cordoanelor litorale. Ținînd cont de această stare de fapte încă neclară, putem admite că înnisiparea golfului Histriei a început încă din epoca elenistică, dar că accesul în port, anevoios și cu riscuri, a fost posibil pînă la mijlocul veacului al III-lea e.n., dacă nu și mai tîrziu, și că ultima cale de pătrundere dinspre mare se va fi aflat în partea de nord a Chitucului, unde acesta este mai îngust, în timp ce pe la sud, intrarea va fi fost barată ceva mai devreme.

⁴⁴ Vezi nota 36.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Techirghiolul este un liman maritim, ca și lacul Tașaul (cf. P. Gâșteanu, *op. cit.*, p. 135 și 143); despre cordonul litoral al celui din urmă știm că exista și că se putea circula pe el în antichitate, după cum o dovedesc mărturiile arheologice și epigrafice descoperite la Corbu (Gargalic), în special stîlpii militari (C.I.L., III, 7614 și 14462); nu vedem de ce nu ar fi existat aceeași situație și la Techirghiol. Lipsa materialelor arheologice descoperite chiar pe cordoanele litorale, care constituie un argument pentru a considera formarea lor într-o epocă tîrzie (P. Coteș, *op. cit.*), nu ni se pare o dovadă convingătoare în sprijinul acestei teorii, fiindcă cei vechi nu și-au plasat construcțiile pe aceste istmuri de nisip puțin stabile, aride și poate inundabile; ca mijloc de comunicație însă, asemenea plaje puteau fi folosite foarte bine, fără amenajări speciale, care să fi lăsat urme.

cifrele notate în *Tabula* și în celelalte două izvoare mai sus amintite coincid cu realitatea. Dar în afară de această distanță, între *Tabula Peutingeriana* și scutul de la Dura-Europos mai există o asemănare și anume, prezența localității *Stratoni* sau *Stratonus*, atestată doar de aceste două documente. În privința acestui toponim, s-a făcut presupunerea, ținându-se seama de forma înregistrată în *Tabula Peutingeriana*, că ar fi vorba de un genitiv al unui nume propriu și că ar trebui să ne gândim la o formulă de tipul *Turris Stratonis*⁴⁷; mai degrabă însă, credem că este vorba de un ablativ, caz în care apar mai multe localități indicate în *Tabula* (*Durostero*, *Carsio*, *Arubio*, *Histriopoli* etc.), de la un toponim cu formă de plural, pentru că același caz apare și pe scutul de la Dura-Europos, de data aceasta la singular (*Stratono*), așa că ni se pare mai plausibil ca stațiunea să se fi numit *Stratoni* sau *Stratonus* (eventual *Stratonum*)⁴⁸.

Coincidențele, abia semnalate, între *Tabula Peutingeriana* și scutul de la Dura-Europos par să arate că și itinerariul desenat pe acest din urmă document a fost parcurs tot pe mare, fapt subliniat, credem noi, și de cele două corăbii cu pasageri înfățișate pe scut⁴⁹. Cît despre *Stratonus*, ca și *Almaidina*, plasate la nord de *Callatis* pe scut, deoarece nu este indicată nici o distanță referitoare la aceste așezări, credem că ele nu constituiau escale, ci erau doar puncte de reper, vizibile pentru cel ce călătorea pe mare. Așa se poate explica și prezența localității *Stratoni* în *Tabula Peutingeriana*, deși distanțele date sînt neobișnuit de mici în raport cu altele din același document și, mai mult, nici nu coincid cu realitatea din teren, pentru că așezarea ar trebui plasată pe la Eforie-Sud, unde nu sînt urme antice; nefiind vorba de un punct de escală, ci doar de un reper de pasaj, probabil că cele două distanțe, *Tomis* — *Stratoni* (*XII m.p.* = 17,748 km) și *Stratoni* — *Callatis* (*XXII m.p.* = 32,538 km), au fost date cu aproximație, iar stațiunea respectivă trebuie căutată în adevăr la farul Tuzla sau chiar mai la sud, la Schitu — Costinești⁵⁰. Cît despre *Amlaidina*, toponimul este cunoscut și dintr-o inscripție din teritoriul tomitan, de la Urluchioi (la vest de Techirghiol), unde apare denumirea *vicus Amlaidina*⁵¹; nu există nici

⁴⁷ J. Weiss, *op. cit.*, p. 69.

⁴⁸ I. Mititelu, *op. cit.*, p. 85 și harta 2, consideră că erau două așezări: *Stratonos* (?) la vest de Techirghiol și *Stratonis Turris* la capul Tuzla. Credem că această ipoteză este inacceptabilă, pentru că este greu de admis ca două localități cu nume foarte asemănătoare să se fi aflat atît de aproape.

⁴⁹ Fr. Cumont, *op. cit.*; I. Mititelu, *op. cit.*, p. 91; cf. și *F.H.D.R.*, 1, 1964, p. 725. N. Gostar este de părere că scutul reprezintă o hartă a Mării Negre și deci e de acord cu părerea că avem de a face cu stațiuni aflate pe litoral (și mulțumim pentru informație); cf. și Gr. Webster, *The Roman Imperial Army*, New York, 1969, p. 164; R. Vulpe, în *Studii clasice*, 11, 1969, p. 169.

⁵⁰ S-a presupus că aici se afla vechea *Parthenopolis* (R. Vulpe, *D.I.D.*, 2, 1968, p. 26, nota 5, unde se fac și alte trimiteri), dar nu există nici o dovadă concretă și sigură a acestei identificări.

⁵¹ *A.E.M.*, 19, p. 93, nr. 37 = *C.I.L.*, III, 13743. În legătură cu faptul că descoperirea inscripției la Urluchioi nu dovedește că *vicus Amlaidina* se afla în acel loc (este vorba de o inscripție funerară unde este indicată originea defunctului), vezi R. Vulpe, *op. cit.*, p. 206.

o dovadă hotărâtoare că așezarea s-ar fi aflat la locul descoperirii documentului epigrafic ci, mai degrabă, credem că este plausibilă localizarea satului în apropierea litoralului, așa cum pare să reiasă și din datele oferite de scutul de la Dura-Europos, adică, probabil, pe lângă lacul Tatlageac (Neptun — 23 August)⁵², unde a fost descoperit un *miliarium* din vremea lui Marcus Aurelius⁵³, document care s-ar părea că indică distanța de la *Callatis* (VII m.p.) pînă la respectiva așezare rurală. Condiția ca *vicus Amlaidina* să se fi aflat în această zonă este ca localitatea să fi fost vizibilă pentru cei care călătoreau pe mare de-a lungul coastelor, pentru că numai astfel putem înțelege existența toponimului pe scut.

Credem că încă o dovadă a faptului că pe scutul de la Dura-Europos este marcat un itinerar maritim o constituie și următoarea etapă a călătoriei către nord, *Tomis — Halmyris*; distanța de 74 mii de pași (109,446 km) este reală dacă drumul merge direct spre malul de miază-noapte al Razelmului, fără a se abate, ocolind Chitucul, pe la *Histria*; arcașul din *cohors XX Palmyrenorum* deci nu s-a oprit la *Histria*, nici n-a văzut-o măcar și de aceea, pe scutul său întilnim această lacună. Următoarea distanță este dată de la *Halmyris* la fluviul *Histros* (44 mii de pași = 65,076 km), care coincide cu brațul Sulina, iar ceea ce apare pe scut sub denumirea de fluviul *Danubius* nu poate fi decît brațul Chilia, de unde distanța dată pînă la *Tyras* (84,500 mii de pași = = 124,975 km) este reală. Nu credem că *Istros potamos* a fost notat din greșeală în loc de *Istropolis*, cum sugerează Fr. Cumont⁵⁴, deoarece denumirea este plasată la nord de Halmyris, iar distanța indicată nu ar avea nici o noimă. De altfel, comparația cu datele din alte texte care se referă la gurile Dunării⁵⁵, ne duce la aceeași părere, că pe scutul de la Dura-Europos cele două denumiri ale fluviului reprezintă de fapt două dintre gurile sale⁵⁶.

Se cuvine acum să mai zăbovim puțin asupra drumului terestru, acela despre care sînt informați prin *Itinerarium Antonini*, deoarece unele date în legătură cu această șosea ne sînt cunoscute și datorită stîlpilor miliari descoperiți de-a lungul litoralului. În afară de acele documente de acest fel găsite în orașele pontice, la *Histria*⁵⁷, *To-*

⁵² *Ibidem*; cf. și I. Mititelu, *op. cit.*, p. 33 și 86.

⁵³ *C.I.L.*, III, 7616.

⁵⁴ *Op. cit.*, p. 327; de aceeași părere, R. Vulpe, în *Studii clasice*, 11, 1969, p. 169.

⁵⁵ Plinius, *Naturalis Historia*, IV, 12, 79; Ptolemaeus, *Geographia*, III, 10, 2; Arrianus, *loc. cit.*

⁵⁶ Distanța dată pe scurt între *Halmyris* și *Istros potamos* ar putea părea, la prima vedere, mult prea mare, dar trebuie să ținem seama de ocolul pe care era obligat să-l facă un itinerariu marin, plecînd din nordul Razelmului, întîi către sud-est, pentru a ieși din golful pe cale să se închidă, și apoi către nord, prin fața brațului Peuce și a deltei, pînă la una din gurile brațului Sulina. I. Mititelu, *op. cit.*, p. 83—84, este de aceeași părere, că cele două denumiri ale fluviului reprezintă două dintre brațele sale.

⁵⁷ D. M. Pippidi, în *Studii clasice*, 8, 1966, p. 58 (probabil din vremea lui Marcus Aurelius).

*mis*⁵⁸, *Callatis*⁵⁹, care nu ne sînt de folos pentru a stabili traseul drumului roman de pe țărmul mării, există cîțiva stîlpi miliari proveniți din puncte aflate în spațiile din afara marilor orașe; asemenea documente care ne dau prețioase informații pentru a putea urmări ruta respectivă, au fost descoperite în următoarele localități, pe care le enumerăm de la nord spre sud: Sinoie⁶⁰ (la nord de *Histria*), Săcele⁶¹ și Corbu de Sus⁶² (între *Histria* și *Tomis*), Tatlageac⁶³ (între *Tomis* și *Callatis*), 2 Mai⁶⁴ și Vama Veche⁶⁵ (la sud de *Callatis*); putem adăuga și miliariul de la Mihai Viteazu⁶⁶, provenit, probabil, tot din vecinătatea litoralului, în apropiere de *Histria*⁶⁷. Dintre toți acești stîlpi miliari mai sus notați, doar pe trei găsim indicate cifre care să marcheze distanțele: cel de la Tatlageac și doi dintre cei găsiți la Sinoie.

La miliariul de la Tatlageac (23 August — Neptun) ne-am referit mai sus, el indicînd distanțele de VII *m.p.* între *Callatis* și, probabil, *vicus Amlaidina*⁶⁸, așa că nu vom mai insista asupra lui și asupra acestei părți din drumul litoralului.

Pe ambii miliari de la Sinoie (unde a fost identificat *vicus Quintionis*⁶⁹), unul din anul 159⁷⁰, celălalt din 162⁷¹, pe care este indicată o cifră, apare distanța de XVIII *m.p.*, adică 28,101 km, fără să fie precizată localitatea de la care era socotită. Sîntem de părere că, făcînd comparație cu știrile transmise de *Itinerarium Antonini*, am putea bănui care era această localitate; documentul notează la nord de *Histria*, de bună seamă pe malul vestic al Razelmului, stațiunea *Ad Salices*, aflată

⁵⁸ C.I.L., III, 7613 (Hadrian) și 12517 (Aurelian); D. M. Teodorescu, în B.C.M.I., 8, 1915, p. 86, nr. 65 (prima inscripție din secolele II-III, a doua, suprapusă, din vremea lui Constantin și a fiilor săi); doi stîlpi militari inediți la Muzeul de arheologie din Constanța, în studiu la A. V. Rădulescu (unul din anul 200, al doilea din timpul lui Constantin și Licinius).

⁵⁹ S. Lambrino, în R.I.R., 5-6, 1935-1936, p. 327, nota 1 (anul 162); N. Gostar, în *Studii clasice*, 5, 1963, p. 301 (prima inscripție din timpul lui Caracalla, a doua din anii 293-305); eventual și miliariul publicat de D. Tudor, în M.C.A., 2, 1956, p. 620, nr. 159 (Marcus Aurelius și Lucius Verus); încă un *miliarium* inedit, din vremea lui Constantin și Licinius, în studiu la A. V. Rădulescu.

⁶⁰ C.I.L., III, 12513 (anul 159), 12514 (anul 162) și 12515 (primul text nedatabil, al doilea de la Decius).

⁶¹ C.I.L., III, 14461 (anul 200).

⁶² C.I.L., III, 7614 (prima inscripție din vremea tetrarchiei, a doua din timpul lui Iulian) și 14462 (anul 237).

⁶³ C.I.L., III, 7616.

⁶⁴ A. Rădulescu, în *Pontice*, 1, 1968, p. 323 (din anul 163).

⁶⁵ C.I.L., III, 14215, 2 (din 313-315).

⁶⁶ C.I.L., III, 14463 (primul text din vremea tetrarchiei, al doilea de la Constantin și fiili săi).

⁶⁷ De fapt, la nord de Sinoie; dacă drumul nu trecea chiar prin Mihai Viteazu, el se afla însă în apropiere (3-4 km) de această localitate.

⁶⁸ Vezi supra și nota 52.

⁶⁹ V. Pârvan, *Histria IV*, în A.R.M.S.I., s. 2, t. 38, 1916, p. 617, nr. 24; idem, *Histria VII*, în A.R.M.S.I., s. 3, t. 2, 1923, p. 55, 62, 67, 71, 74, nr. 46, 49, 50, 51, 52.

⁷⁰ C.I.L., III, 12513.

⁷¹ C.I.L., III, 12514.

la XXV m.p. de colonia milesiană; dacă scădem din această cifră cei XVIII m.p. de pe miliarii de la Sinoie, ne rămân VI m.p. (8,874 km), distanță care coincide cu depărtarea la care se afla *vicus Quintionis* de *Histria*; în consecință, putem emite ipoteza, care ne pare să aibă șanse a fi justificată, că cei doi stâlpi miliari asupra cărora ne-am oprit, indică, pe drumul litoralului, distanța de la *vicus Quintionis* la *Ad Salices*, așezare despre care, cu ajutorul acestei precizări, putem spune cu mai multă siguranță că se va fi aflat în zona Caramanchioi — Enisala⁷².

Un alt document epigrafic care ar putea fi pus în legătură cu drumul de pe malul mării este stîlpul miliar din vremea lui Hadrian, descoperit la *Tomis*, pe care este notată distanța de XXVII m.p. de la localitatea numită *Tres Protomae*⁷³. V. Pârvan a considerat că această așezare trebuie căutată pe drumul *Tomis* — *Axiopolis* și a propus identificarea ipotetică cu unul dintre castrele de la Mircea Vodă⁷⁴; părerea aceasta, tot ca ipoteză, a fost acceptată și de R. Vulpe⁷⁵. Singur I. Mititelu⁷⁶ a considerat că nu era necesar ca *Tres Protomae* să se fi aflat pe ruta către *Axiopolis*, ci, mai de grabă, pe drumul către *Histria*, mai ales că descoperirea miliariului la Constanța nu dădea nici un indiciu al direcției în care trebuia să fie căutată localitatea⁷⁷. Credem că această părere este justificată din două motive: în primul rînd, castrul de la Mircea Vodă, ca și valorile dintre Constanța și Dunăre, nu datează din epoca romană, ci sînt mai tîrzii⁷⁸, așa că nu știm deocamdată pe unde trecea în acele părți drumul roman din interior; în al doilea rînd, pe teritoriul Dobrogei, străbătut în antichitate de la sud la nord de trei drumuri principale (pe malul mării, de-a lungul Dunării și prin interior, pe ruta *Tropaeum Traiani* — *Vlmetum* — *Noviodunum*⁷⁹), nu au fost descoperiți pînă acum decît stâlpi miliari de pe aceste șosele principale⁸⁰; cu o singură excepție, a căii de legătură între litoral și importantele centre urbane din sud, *Tropaeum Traiani* și *Durostorum*, traseu de pe care

⁷² Vezi nota 41. Nu putem avea o mai mare siguranță a identificării, pînă nu se vor descoperi și documente locale.

⁷³ C.I.L., III, 7613.

⁷⁴ *Vlmetum*, 1, în A.R.M.S.I., s. 2, t., 34, 1912, p. 581.

⁷⁵ H.A.D., p. 166, 167, 171, 175 și D.I.D., 2, 1968, p. 137.

⁷⁶ *Op. cit.*, p. 88.

⁷⁷ Cf. R. Vulpe, H.A.D., p. 166, nota 1.

⁷⁸ I. Barnea, D.I.D., 3, 1971, p. 64, 69, 103 (nota 88). 113—117.

⁷⁹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 576 și urm.

⁸⁰ Stîlpii miliari de pe drumul litoralului au fost citați la notele 57—65; cei de pe drumul dunărean au fost descoperiți astfel: trei la Rasova (C.I.L., III, 12512, 13755; A. Rădulescu, în *Revista muzeelor*, 6, 1969, 4, p. 350 = A. Aricescu în *Dacia*, N.S., 14, 1970, p. 297), unul la Cernavoda (C.I.L., III, 7602), doi la Seimenii Mari (Gr. Florescu, în B.C.M.I., 17, 1924, p. 88, 89), șapte la Hirșova (C.I.L., III, 7603—7609), unul la Măcin (C.I.L., III, 7610), trei la Garvân (C. Moisil, în B.C.M.I., 3, 1910, p. 142—143; Gh. Ștefan, în *Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 224); pe drumul din interior avem descoperiri la Dorobanțu (C.I.L., III, 12516), Slava Rusă (C.I.L., III, 7612) și Niculițel (C.I.L., III, 7611).

provin inscripțiile miliare de la Miriștea⁸¹ și Plopeni⁸², și care trebuie să fi avut o însemnătate mai mare și să fi fost mult mai circulat decât celelalte *semitae*⁸³. I. Mitetelu, calculând distanțele pe hartă⁸⁴, a considerat că *Tres Protomae* trebuie să se fi aflat la Vadu⁸⁵, dar știm că în acest punct, care nici nu se afla pe distanța cea mai scurtă dintre *Tomis* și *Histria*⁸⁶, exista un *vicus*, al cărui nume îl cunoaștem⁸⁷. În consecință, credem că *Tres Protomae* s-ar fi putut afla în regiunea Corbu de Sus — Săcele, ambele localități fiind sigur plasate pe drumul roman, după cum ne-o arată stîlpii miliari descoperiți acolo⁸⁸; mai mult, există informația că la nord de Corbu de Sus (Gargalicu Mare), puteau fi observate, acum mai bine de un secol, importante ruine antice și mai știm că tot de acolo provin și alte documente epigrafice⁸⁹. Așa dar, ținînd cont de datele din *Itinerarium Antonini* și de cifra indicată de miliariul în discuție, propunem ipoteza ca *Tres Protomae* să fie considerată o localitate aflată pe drumul *Tomis — Histria*, la IX m.p. (13,311 km) la sud de aceasta din urmă (XXXVI m.p. între *Histria* și *Tomis* în *Itinerarium Antonini*, din care scădem XXVII m.p. de pe miliariul tomitan); ar fi vorba poate tocmai de acele vestigii aflate la nord de Corbu de Sus, a căror cercetare nu s-a învrednicit încă nimeni să o facă pînă acum⁹⁰.

⁸¹ C.I.L., III, 12518 (de la Valens, peste o inscripție mai veche).

⁸² *Milliarium* inedit din timpul lui Septimius Severus, în studiu la A. V. Rădulescu.

⁸³ În aceeași regiune de sud a Sciției Mici se afla și importantul centru de la Abtat (probabil *Zaldapa* — cf. R. Vulpe, în S.C.I.V., 6, 1955, 3—4, p. 939; idem, în *Pontica*, 5, 1972, p. 210—211); șoseaua dinspre orașele pontice către aceste localități din interior trebuie să fi avut o pondere mai mare în sistemul drumurilor romane din Dobrogea orientate est-vest, pentru că în partea de nord, cele mai importante așezări se aflau pe Dunăre, unde se putea ajunge mai lesne pe calea apelor, iar pînă la *vici* din interior (Pantelimon, Slava Rusă etc.), distanța de la fărmlul mării era mai mică decât pînă la așezările mult mai însemnate din sud, pe ruta către care se afla și centrul de la Plopeni (Cavaclar).

⁸⁴ XXVII m.p. = 39,933 km.

⁸⁵ *Loc. cit.*

⁸⁶ *Ibidem*; numismatul român considera că Vadu se afla pe una din variantele drumului terestru de-a lungul litoralului, înregistrată de *Tabula Peutingeriana*, ceea ce nu se poate confirma dacă admitem că documentul redă o rută maritimă.

⁸⁷ Fie *vicus Celeris* (C.I.L., III, 7526, 7527; V. Pârvan, *Histria VII*, în A.R.M.S.I., s. 3, t. 2, p. 79, nr. 53; R. Vulpe, H.A.D., p. 194), fie unul dintre cei doi *vici* atestați de inscripția C.I.L., III, 12488, dar al cărui nume s-a păstrat incomplet.

⁸⁸ C.I.L., III, 7614, 14462 (Corbu) și 14461 (Săcele).

⁸⁹ D. M. Pippidi, în *Studii clasice*, 9, 1967, p. 230—232, aduce în discuție această așezare uitată din Dobrogea antică, enumerînd știrile transmise de E. Desjardins și amintind inscripțiile descoperite acolo.

⁹⁰ Cercetările în necropola de înhumație datată în secolele VI-V î.e.n. au avut loc în partea de sud, lîngă lacul Năvodari (M. Bucovală și M. Irimia, în *Pontrica*, 4, 1971, p. 41 și urm.) și nu s-au ocupat de vestigiile de la nord de Corbu de Sus. D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 332, arăta necesitatea măcar a unor sondaje preliminare.

Din cele discutate mai sus, credem că se pot desprinde unele încheieri care merită să fie luate în considerație :

— Pentru porțiunea de drum de care ne-am ocupat, *Itinerarium Antonini* înregistrează o șosea terestră, în timp ce *Tabula Peutingeriana* prezintă o rută pe apă.

— Drumul pe apă, mai rapid, necesita escale mai rare și de aceea distanțele din *Tabula* sînt mai mari decît în *Itinerarium Antonini*, unde punctele de oprire și de aprovizionare sînt mai numeroase. În același fel se explică omiterea din *Tabula* a unei așezări atît de importante cum era *Aegyssus*, deoarece nu numai de-a lungul coastelor mării, ci încă de la *Noviodunum* drumul nu mai era parcurs pe uscat și deci nu mai era necesară o escală pînă la *Salsovia*.

— Punctul de trecere din Dunăre în mare era la gura brațului Sf. Gheorghe (*ad Stoma Peuci*), unde se putea face transbordarea, deși era posibilă continuarea călătoriei cu aceleași vase, dacă ne gîndim că avem atestată la *Noviodunum* prezența unor corăbii maritime (*Liburna armata*⁹¹).

— Pe scutul de la Dura-Europos este de asemenea marcat un itinerar maritim, după cum o arată coincidențele cu *Tabula Peutingeriana*; pentru străbaterea mai rapidă a distanței dintre *Tomis* și gurile Dunării, se evita oprirea la *Histria*, care ar fi necesitat un ocol considerabil și devenise primejdioasă datorită posibilităților de împotmolire a vaselor.

Credem că discuțiile mai sus purtate și ipotezele propuse dau posibilitatea înțelegerii mai clare a datelor, uneori aparent contradictorii, din itinerariile antice, care constituie cele mai de seamă izvoare pentru cunoașterea importantului drum strategic ce înconjura teritoriul Dobrogei, ca și a variantelor sale provocate de modul în care era parcurs. Trebuie să așteptăm însă descoperirile epigrafice viitoare pentru o mai bună clarificare a acestor probleme și pentru o eventuală certificare a ipotezelor propuse.

LA ROUTE MILITAIRE NOVIODUNUM-CALLATIS DANS LA LUMIÈRE DES ITINÉRAIRES ANTIQUE

Résumé

On discute les données offertes par les principaux itinéraires concernant chemin stratégique qui entourait le territoire de la Dobroudja, *Tabula Peutingeriana* et *Itinerarium Antonini*, sur la distance comprise entre *Noviodunum* et *Callatis*, justement parceque sur cette partie de la route les nouvelles transmises s'accordent moins tant en ce qui concerne les établissements mentionnés, que les distances qui apparaissent dans les deux documents. Pour connaître le chemin

⁹¹ Gr. Florescu, în *R.I.R.*, 16, 1946, 1, p. 13 (unde este emendată prima lec-tură a documentului epigrafic făcută de Gh. Ștefan, în *Dacia*, 9—10, 1946—1947, p. 475).

qui longeait le littoral pontique, il y a aussi la possibilité de comparer avec d'autres sources anciennes : le bouclier de Doura-Europos et les textes appartenant à Strabo et Arrian.

En comparant *Tabula Peutingeriana* avec *Itinerarium Antonini*, on peut constater du second document qu'entre *Noviodunum* et *Histria*, apparaissent plusieurs localités (*Aegyssus*, *Salmorus*, *Vallis Domitiana*, *Ad Salices*) et que par conséquent les distances en sont plus courtes (entre IX et XXVI m.p.), c'est à dire dans les limites possibles pour qu'on pût les parcourir dans une journée de marche ; il est probable que les deux distances, entre *Histria* et *Tomis* et entre *Tomis* et *Callatis* (XXXVI et XXX m.p.) fussent parcourues en deux étapes chacune, étant trop grandes, mais le document n'en indique pas les points d'arrêts intermédiaires, qui probablement n'avaient pas été des centres fortifiés. Dans *Tabula Peutingeriana* apparaissent des distances encore plus grandes (de XL jusqu'à LX m.p.), qui ne pouvaient pas constituer des étapes dans le marche ; deux points y apparaissent encore : *Ad Stoma* et *Stratoni*, la dernière localité divisant justement l'une des longues distances de l'*Itinerarium Antonini*.

Ad Stoma nous conduit à l'une des bouches du Danube et comme le chemin passait par *Salsovia*, située sur le bras Saint-Georges, il est évident que la dénomination se rapporte à l'embouchure de ce bras du fleuve (*Stoma Peuci* chez l'anonyme de Ravenne). On peut supposer que l'endroit respectif se soit trouvé au point de jonction du bras *Peuce* avec la mer, situé probablement aujourd'hui dans le delta ; nous arrivons de cette manière à conclure d'une part qu'on ne parcourait pas le chemin indiqué par *Tabula Peutingeriana* sur terre, mais sur la voie des eaux, et d'autre part nous arrivons à la concordance avec la distance notée dans le document entre *Salsovia* et *Ad Stoma*, agrandie considérablement par les méandres du bras Saint-Georges, distance plus grande en comparaison avec tout chemin terrestre qui aurait mené de Mahmudia vers la mer, au nord du lac Razelm. Le fait que l'itinéraire marqué dans *Tabula Peutingeriana* fût parcouru sur la voie des eaux paraît être suggéré aussi par l'omission du document d'une localité si importante et si bien connue comme *Aegyssus* ; cela signifie qu'au moins de *Noviodunum* la route terrestre était abandonnée et les navires ne faisaient pas halte jusqu'à *Salsovia*, tandis que s'arrêter à *Aegyssus* était obligatoire pour ceux qui parcouraient cette route en marche, fait résultant de l'*Itinerarium Antonini*.

Halmyris (qui apparaît dans l'*Itinerarium Antonini*, sous la forme latine de *Salmorus*) peut être approximativement localisé dans la zone du Nord du lac au même nom, entre Dunavățul de Jos et Sarinasuf, éventuellement à la „Cité des Zaporojeni“.

Ad Stoma et *Halmyris* (*Salmorus*) sont les premières localités qui ne coïncident pas dans les deux documents, placées après *Salsovia*. Tandis que *Tabula Peutingeriana* suit le chemin sur la voie des eaux, jusqu'à l'embouchure du bras *Peuce*, l'*Itinerarium Antonini* nous indique une route terrestre, vers le rivage nord du lac Razelm. En suivant plus loin les deux itinéraires on observe que les différences persistent. Dans *Tabula Peutingeriana* est marqué un chemin sur mer, vers *Histria*, longeant le littoral, sans pénétrer dans le golfe *Halmyris*, de LX m.p., tandis que l'*Itinerarium Antonini* décrit le chemin terrestre, faisant détour à l'ouest du lac Razelm, passant par *Vallis Domitiana* et *Ad Salices*, et s'étendant entre *Salmorus* et *Histria* sur LXVIII m.p. Les deux distances, celle maritime et celle terrestre sont réelles. En tout, le chemin *Salsovia* — *Histria* est plus court sur terre, malgré le détour par les lagunes, que celui sur la mer, qui d'ailleurs était désavantageux en ce qu'il devait suivre les nombreuses méandres du bras Saint-Georges.

Entre *Histria* et *Tomis* les distances données par les deux documents diffèrent aussi. Le chemin maritime était plus long (*Tabula Peutingeriana* = XL m.p.), parce que l'issue du golfe de *Histria* se faisait au détour des dépôts d'alluvions qui n'avaient pas définitivement fermé la voie par laquelle on accédait à l'ancienne colonie milésienne, tandis que la route terrestre (*Itinerarium Antonini* = XXXVI m.p.) était plus directe.

Entre *Tomis* et *Callatis* le chemin indiqué par *Tabula Peutingeriana* était aussi plus long (XXXIV m.p.) et il correspond à la distance réelle, le long des côtes, de même qu'aux données issues de plusieurs sources (le bouclier de Doura-Europos et le texte de Strabo). *Itinerarium Antonini* indique de nouveau une plus courte distance, ce qui démontre que dès l'antiquité on pouvait circuler sur l'isthme compris entre la mer et Tekirghiol.

En dehors de la coïncidence entre les distances notées entre *Tomis* et *Callatis*, sur le bouclier de Doura-Europos apparaît encore une ressemblance avec *Tabula Peutingeriana*, notamment la présence de la localité *Stratonus* (éventuellement *Stratonum*) ou *Stratoni* (dans les deux documents le toponyme se trouve à l'ablatif, une fois au singulier et une autre au pluriel). Cette localité, comme *Amlaidina* (celle du bouclier), étaient des points de repérage intermédiaires et non pas des points d'escale; c'est pourquoi sur le bouclier de Doura-Europos les distances ne sont point indiquées, tandis que sur la *Tabula Peutingeriana* elles sont données approximativement. En considérant tout cela, on arrive à la conclusion que sur le bouclier de Doura-Europos aussi, on indique un itinéraire maritime, ce qui paraît être confirmé par l'absence sur le document de la localité *Histria*, où ceux qui voyageaient sur mer, se dirigeant de *Tomis* au delta, n'étaient pas obligés de s'arrêter, cette escale aurait exigé un détour considérable, en tenant compte de l'état avancé de sablage du golfe situé devant la cité; d'ailleurs la distance indiquée sur le bouclier de Doura-Europos de *Tomis* à *Halmiris* (au nord du lac Razelm), où l'accès était probablement moins difficile, elle est réelle. En ce qui concerne les deux dénominations du Danube qui apparaissent sur le bouclier (*Istros potamos* et *Danubius*), elles représentaient probablement deux des principaux bras du delta (selon les distances indiquées, il serait question des canaux Sulina et Chilia).

Quand au chemin terrestre décrit par *Itinerarium Antonini*, on peut faire encore certaines considérations en établissant une liaison avec les données inscrites sur quelques bornes milliaires découvertes dans la région du littoral. Le milliaire de Tatlageac indique la distance de VII m.p. entre *Callatis* et probablement *vicus Amlaidina*. Deux milliaires découverts près du *vicus Quintionis* (Sinoie) indiqueraient la distance de XVIII m.p. de cette localité, située à neuf km environ au nord d'*Histria*, jusqu'à *Ad Salices*, correspondant au chiffre donné par *Itinerarium Antonini* (XXV m.p. entre *Ad Salices* et *Histria* si l'on en prend XVIII m.p. des milliaires, il nous reste VI m.p., c'est à dire environ 9 km). Un milliaire de *Tomis* pourrait encore être mis en discussion, sur lequel on indique la distance de XXVII m.p. de la localité *Tres Protomae*. On a supposé que cette localité fût située sur la route *Tomis* — *Axiopolis* (V. Pârvan, R. Vulpe), mais il n'y a aucun indice dans ce sens, de sorte qu'on puisse admettre qu'elle se trouvât sur le chemin du littoral, entre *Tomis* et *Histria*, notamment à Corbu de Sus (Gargalicu Mare) ou à Săcele, des points qui se trouvaient sûrement sur la route romaine, comme les bornes milliaires y découvertes nous l'indiquent.

Nous estimons que les discussions ci-présentes et les hypothèses proposées confèrent la possibilité d'une plus claire compréhension des données, en apparence souvent contradictoires, des itinéraires antiques qui constituent les meilleures sources pour la connaissance du plus important chemin stratégique qui entourait le territoire de la Dobroudja.